

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola

Túri Tamás

*Prédikáció, egzegézis és protestáns hagyomány:
Unitárius Apokalipszis-kommentárok Erdélyben
(16–18. század)*

doktori értekezés
tézisek

Témavezető: Dr. Balázs Mihály

Szeged
2017

Az értekezés tárgya és célkitűzése

Disszertációmban olyan 16–18. századi antitrinitárius Jelenések-kommentárok szövegközpontú elemzését végzem el, amelyek Erdélyben keletkeztek, vagy a fejedelemséggel kapcsolatba hozhatóak. Az értekezés célja (1) egyfelől a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában és a marosvásárhelyi Teleki Tékában végzett célzott levéltári kutatások alapján új, a szakirodalom által reflektálatlan szövegtörzset feltárása és bemutatása. (2) Másfelől a feltárt munkák többszempontrú elemzése, amelynek (a) középpontjában az unitáriusok Jelenések könyvével kapcsolatos egzisztenciális módszerei és eredményei állnak, különös tekintettel a modernitás és a történeti-kritikai értelmezés felé utat nyitó mozzanatokra. Ennek vizsgálatára vállalkozik tehát a dolgozat, hogy a bibliafilológia iránt nagyfokú érdeklődést mutató erdélyi unitáriusok miként kapcsolódtak a 16–18. századi európai fejleményekhez, hogyan kerültek a bibliakritika tudományának élvonalába, és ebből mit voltak képesek megőrizni a 18. század végére. Az azonos tematikájú szövegek vizsgálatával láthatóvá válik, milyen mértékűnek ítéltjük egyértelmű pozícióvesztésüket. (b) Emellett fontosnak láttam az antitrinitárius fejleményeket az európai és hazai protestáns értelmezési hagyományban elhelyezni, hangsúlyt fektetve a kapcsolódási és elkülönülési pontokra. (c) Mivel a tárgyalt kommentárok műfaja a prédikáció, így a munkák műfaji és retorikai elemzése további adalékokkal szolgál az unitárius prédikációirodalom-kutatás számára.

A specifikus szempontok érvényesítése mellett a dolgozat általános képet kíván nyújtani az erdélyi unitáriusok századokon átívelő, Jelenések könyvét illető értelmezéseiről. A dolgozatban a következő szövegek elemzését végeztem el: Karádi Pál, *Az Szent János mennyei Jelenésekről való látásának magyarázása...* (1580); Bogáti Fazakas Miklós *Apokalipszis-kommentárja* (1589–90); a lengyel sociniánus Andreas Voidovius *Brevis dissertatio...* (1625) és a holland kollegiánus Daniel de Breen *Explicatio locorum...* (1644) című nyomtatványai; egy ismeretlen szerzőjű 17. századi prédikáció-ciklus *Conciones vetustae ex Apocalypsi* címmel; Ajtai Kovács Jakab 1716-os Dániel könyvét magyarázó prédikációskötete; Uzoni Fosztó István *Jelentése a Jézus Krisztusnak...* című két kötetes prédikációs kommentárja (1765–66) és Derzsi Varga György, *A Szent Jánosnak mennyei látásának... magyarázása* (1776), amely Dersi Gergely István 1750-es években félbeszakadt magyarázatának kiegészítése, végül pedig Gejza József *Nostra cogitationes...* (1771–1779) című vázlatos értelmezése.

Az értekezés szerkezete és eredményei

A disszertáció első, szövegelemzéseket megalapozó fejezete a 16. századi bibliafilológia, a humanista szövegkritika és a Jelenések könyve státuszának, illetve egyes textusainak kapcsolódási pontjairól igyekszik átfogó képet adni. Beszámol arról, hogy az erdélyi antitrinitáriusok miként használták fel az Erasmus *Annotationes...*-e és Jacques Lefèvre munkái alapján fellendülő bibliakritika eredményeit. Az unitáriusokkal szimpatizáló humanista, Dudith András Francesco Stancarohoz írt 1571-es levele és a nonadorantizmus alapjait lefektető Jacobus Palaeologus *De veritate narrationis Novae Sacrae Scripturae...* című munkája alapján láthatjuk, hogy az erdélyiek miként jutottak el az 1570-es évek végére egyes bibliai könyvek ihletettségének kétségbevonásáig. Mindezt komoly bibliafilológiai kutatások alapozták meg, mint például a Palaeologus, Johann Sommer és Matthias Vehe-Glirius részvételével elképzelt unitárius bibliafordítás terve. E program keretein belül a Kolozsváron is megfordult, majd iszlám vallásra tért Adam Neuser szövegfeltárásokat végzett Konstantinápolyban, amelynek eredményeként 1573-ban egy görög újtestamentumi kéziratot adott át Palaeologusnak. A kódex szövege a Jn 1,1 unitárius értelmezését támogatta, miszerint „az ige Istené vala” genitivusos alak használata a helyes, amelyet addig a Jel 19,13 alapján igazoltak. A két locus összekapcsolása a dunántúli unitáriusok munkáiban, így az 1573-as *Nagyváradi komédiában* és a *Pécsi disputában*, illetve Palaeologus és Bogáti Fazakas Jelenések-kommentárjaiban is megjelenik. Karádi azonban belső érvek mentén alakította ki hasonló, birtokos szerkezetet preferáló értelmezését. Fontosnak éreztem hangsúlyozni, hogy az erdélyi unitáriusoknak a Szentírás egyes részeit profán szöveggént kezelő modern megfontolásai munkáik kéziratosságba kényszerülése miatt csak kivételes esetekben tudtak bekapcsolódni az európai szellemi keringésbe. Ennélfogva a nemzetközi szakirodalom a felvilágosodás történetkritikai egzegetikájának érvényre juttatásában tévesen ad elsőbbséget a lengyel unitáriusok vezetője, Fausto Sozzini *De auctoritate Sacrae Scripturae* (1588) című munkájának, és megfeleledkezik arról is, hogy annak alapjait Dudith András racionalista elképzelései alkották.

Emellett a fejezet nyomon követi, hogy miként vesztette érvényét a 16. század második felére Erasmus Jelenések könyvét elutasító véleménye, és miként szilárdult meg annak kánoni helye Luther, illetve a zürichi és genfi reformátusok munkáiban. Ezzel szemben az unitáriusok között nem játszódtott le hasonló vita a könyv státuszáról. Náluk a szerző személye és az értelmezés iránya mentén váltak szét az álláspontok. Míg Fausto Sozzini homályos prófétai szöveggént értékeli János Jelenéseit, Matthias Vehe-Glirius az Újszövetség

legértékesebb iratának tekinti azt, amely a mózesi iratok alapján teljesen érthető. Továbbá a Jelenések chilieszta magyarázatát hangsúlyozza. Nézetei Óvári Benedek értekezésében, majd Karádi Pál munkájában is tovább élnek. Karádi ugyanis a könyv tekintélyét a mózesi törvények kinyilatkoztatásával való párhuzamára alapozza. Szerzőjének Szent János apostolt tekinti és képeiben a világ végéig fennálló egyház történetét látja. Palaeologus és Bogáti Fazakas azonban némi kritikai irányultsággal Márk evangélista szerzőségét igyekszik igazolni, a könyv nagyobb részét pedig Jeruzsálem pusztulásakor beteljesültnek tekintik. A hivatkozások és az érvek alapján mind Karádi, mind Bogáti Fazakas tisztában voltak a Jelenéseket illető reformációs vitákkal.

Az elemzések sorát a partiumi unitárius püspök, Karádi Pál kommentárja nyitja, amely két 17. századi másolatban maradt fent: Papolci György 1640–47, míg Kovásznai Péter 1641–45 között jegyezte le a munkát. Dolgozatomban a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában fellelhető Kovásznai-féle kéziratot használtam. Az elemzés során figyelembe vettem Bogáti Fazakas magyarázatát, a zürichi és genfi református kommentárok értelmezési hagyományát, illetve a református püspök, Melius Juhász Péter 1566–68-as *Az Szent Ianosnac toett ielenesnac... magyarázasa...* című nyomtatványát is.

Karádi értelmezői módszeréről elmondható, hogy csatlakozik a reformáció betű szerinti értelmet hangsúlyozó egzegetikai módszeréhez. Eljárásának sajátossága a literális és a spirituális értelem párhuzamos mozgatása, amelynek legfőbb oka az öncélú allegorizálás elkerülése. Ennek érdekében a lelki értelmet több szinten igyekszik a betűhöz kötni: egyfelől a fizikai tulajdonságon alapuló hasonlatosság kritériumával, másfelől az időkhöz és történelemhez való illeszkedés követelményével. Az így létrejövő konstrukciót históriás allegóriának nevezi, amelyre egy ciklikus történelemszemléletet épít. Eszerint, ha a látások közül valami be is teljesedett a múltban, az a történelem folyamán többször is bekövetkezhet, de betű szerinti teljességgel csak az utolsó ítélet előtt valósul meg. E ciklikus szemlélet kitérít a magyarázat applikációs lehetőségeit és hozzájárul, hogy Karádi esetenként mind Melius Juhász, mind Bogáti Fazakas értelmezéséhez illeszkedni tudjon. Ezen felül a históriás allegória megköveteli a Szentírás történeti olvasatát is, amely utat nyit a későbbi történeti-kritikai megfontolások felé. Így Karádi a Dániel könyvében megjelenő kis szarvat a kálvini hermeneutikai fordulat alapján a hazai protestáns kommentátorok közül elsőként azonosítja Antiochus Epiphaneusszal. A ciklikus történelemszemlélet szerepet játszik Karádi tompult eszkatológiájában is. Eszerint a végidő már elkezdődött, ám beteljesülése nem fenyegetően közeli. Felfogása eltér a magukat a reformáció betetőzőiként értelmező unitárius hagyománytól. Karádi elismeri ugyan, hogy tanaik fontos állomását képezik az igaz

evangélium feltárásának, ám a jövőben Isten azt még tisztábban jelenti ki. A fejlődés tehát folyamatos, a végidő közeledésével egyre inkább feltárul az isteni igazság, ezáltal a Jelenések-kommentárjának is eszkatológikus súlya van.

Karádi munkájának hagyományok iránti nyitottsága szintén egzisztenciális módszerének köszönhető. Servet *Restitutio Christianismi...* című művét és Vehe-Glirius *Istenismeretét* már az eddigi szakirodalom is Karádi forrásai között tartotta számon. Ám a prédikátorok és igehirdetés kitüntetett szerepe, illetve a Jel 12 magyarázatában megfogalmazott híveket folyamatosan szülő egyház igeteológiai megfontolásai Melius Juhász munkájával és a zürichi, illetve genfi kommentárokkal is tartalmaznak érintkezési pontokat. A református hagyományból Antoine du Pinet *Familiere et brieve expositio sur l'Apocalypse...* munkájának Sebastian Meyer és François Lambert kommentárjait ötvöző értelmezési modelljét emeltem ki, amelyből Karádi is meríthetett. Emellett minden bizonnyal használta Heinrich Bullinger 1557-es Jelenéseket magyarázó *Száz prédikációját* is.

A harmadik fejezetben két, az unitárius bibliográfiákban kolozsvári nyomtatványként megjelenő munkára teszek kitekintést. A sociniánus Andreas Voidovius 1625-ös *Brevis dissertatio...* című nyomtatványának (RMK II, 436) címlapján a „Claudipoli” helymegjelölés minden bizonnyal hamis, mivel sem a betűtípus, sem a nyomdai záródísz nem egyezik a Heltai nyomda termékeivel, illetve nincs adatunk a mű erdélyi recepciójáról. Ennek ellenére szükségesnek láttam a Jel 13. és 17. fejezeteinek lutheránus értelmezését közlő munka ismertetését, mivel az több részlettel gazdagítja a rendkívül szűkszavú sociniánus magyarázatokat. Emellett Karádi értelmezési módszerét is árnyalja, ugyanis Voidovius Liviusnak *A római nép története* című műve alapján sokkal szigorúbban érvényesíti a történeti olvasatot és finomabb megkülönböztetéseket tesz az egyes képek történeti személyekkel való megfeleltetésében. Azzal pedig, hogy az Antikrisztus bukását 1630 körülre jósolja, radikális helyet foglal el a prófécia pontos idejének meghatározásától tartózkodó unitárius hagyományban.

Daniel de Breen 1644-es *Explicatio locorum...* című chiliaszta munkája tartalmi ismertetéssel is helyet kap a Kénosi Tózsér János és Uzoni Fosztó István által összeállított *Egyháztörténetben*, azonban bizonyosan nem kolozsvári nyomtatvány. Valójában az De Breen *Amica disputatio adversus Judaeos...* című munkájának függelékeként jelent meg. A zsidók megtérését szorgalmazó munka több kolozsvári példánya is ismert, amelyek közül a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található egyik önálló nyomtatvány Uzoni Fosztó tulajdonosi bejegyzését tartalmazza. Egy másik példányt pedig az Ms. U. 1971-es jelzet alatti, remonstráns és kollegiáns munkákat tartalmazó kéziratos gyűjteménybe kötötték be. Ugyan a

munka hatásáról nincsenek adataink, mégis érdekes, hogy az *Egyháztörténet* szerkesztői elképzelhetőnek tartották, hogy a 17. század közepén egy chiliazmussal átítatott, a zsidók megtérítését célzó munka Kolozsváron lásson napvilágot, hat évvel a dési komplanáció után.

A negyedik fejezet egy, a kutatás számára eddig ismeretlen 17. századi szövegről ad átfogó eszmetörténeti, teológiai és műfaji elemzést. A Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban Ms. U. 732-es jelzet alatt található *Conciones vetustae ex Apocalypsi* című magyar nyelvű prédikáció-ciklus a Jel 22,1–2 új Jeruzsálem leírásának allegorikus értelmezését adja. Az ismeretlen szerzőjű szövegegyüttest több szempontból is hagyományok találkozásaként értékeltem: (1) Egyfelől a munka új Jeruzsálemről alkotott felfogása távolságot tart az antitrinitarizmus kezdeti időszakában megjelenő anabaptista nézetektől, így az 1569–71 között zajló rakóvi kivonulástól vagy a Dávid Ferenc *Rövid magyarázatában* (1570), illetve Matthias Vehe-Glirius, Karádi Pál és Óvári Benedek munkáiban megjelenő chiliaszta eszméktől. Az új Jeruzsálem eszerint allegorikusan a pogányokat is felölelő eklézsiát jelöli, az élet folyója pedig a tiszta evangéliumot, amelynek kútfeje Isten. Az evangélium táplálta fa a kegyes élet, amely tizenkét gyümölcsöt terem. A prédikációkban a 16. századi sensus litteralist hangsúlyozó unitárius hagyománnyal szemben Sozzini allegorizálást megengedő egzegetikai módszere érvényesül. Eredményei azonban a nonadorantista Jacobus Palaeologus és Bogáti Fazakas Miklós új Jeruzsálem-értelmezésével egyeznek meg, miszerint az mennyei és lelki város.

(2) Másfelől a prédikációk Krisztus segítségül hívásának (invokáció) és Krisztus imadásának (adoráció) kérdésében meglepő nyitottságot mutatnak a nonadorantista és a sociniánus elképzelések között. Az új teremtés, illetve Isten hatalmának és királyi székének értelmezése párhuzamban áll Lelio és Fausto Sozzini nézeteivel, illetve több lengyel sociniánus kiadvány elképzeléseivel, amelyek magyar fordításai Kolozsváron jelentek meg az 1630-as években. Ilyen Johann Crell *Ad librum Hugonis Grotii* című művének magyarázása, amely *Az háromságnak oltalmazására gondolt legfőbb okoskodásnak megvizsgálása* (1634) című munka függelékékként látott napvilágot és Valentin Schmalz *Kurtze Auslegung...*-jének *Az Szent János evangéliuma kezdetinek rövid magyarázatja...* (1636) című fordítása. A megjelenő sociniánus megfontolások ellenére a prédikációk hallgatnak Krisztus tiszteletének kérdéséről és a záróformulákban egyedül Isten kerül segítségül hívásra, amely egyértelműen nonadorantista vonás. A szövegek valószínűleg egy olyan vegyes képviselőtű unitárius gyülekezethez szóltak, ahol a prédikációknak folyamatos nyitottságot kellett fenntartaniuk, hiszen a munkák középpontját nem a krisztológiai viták, hanem a kegyes életre való buzdítás képezi. Mindez illeszkedik az újabban felvázolt egyháztörténeti szituációba, miszerint több

helyen is (például Háromszéken és Aranyosszéken) az irányzatok együttéléseként képzelhetjük el az unitarizmust.

(3) Harmadrészt az allegorikus kompozíció istenes életre való buzdításának célja a prédikációs műfajon felül a kegyességi olvasmány műfaji jegyeinek is teret enged. Ezt nem csupán az evangélikus Mihálykó János *Hét prédikációk az örök életről* (1612) és a református Enyedi Fazekas János *Mennyei szó a lelki álomból való felserkenésről* (1652) című munkáinak szerkezeti és műfaji elemeivel való párhuzamok, de a prédikációk retorikai elemzése is alátámasztja. Eszerint a szövegekben a katolikus közlésrendszerhez hasonlóan a *more* primátusa érvényesül. A kegyesség elmélyítését segítik elő a históriászerű példázatok is. Ezek közül Spira Ferenc történetének megidézése fontos adalékkal szolgál és jól illeszkedik a magyar nyelvű recepció mintázatába, ahol az *ars moriendi* műfaji elemei érvényesülnek.

Az ötödik fejezetben a 18. századi kommentárok sorát szintén egy eddig ismeretlen, az első unitárius Dániel-magyarázatot tartalmazó prédikációskötet vizsgálatával kezdem. A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Ms. U. 288-as jelzete alatt található gyűjtemény szerzőjét a bágyoni lelkész, Ajtai Kovács Jakab személyében azonosítottam, aki 1716-tól jegyezte le beszédeit. A 17–23. prédikációk Dániel könyvét a wittenbergi történelemszemlélet alapján magyarázzák. Fő üzenetük, hogy mind a világon, mind a történelmen egyedül Isten uralkodik. A beszédekből azonban hiányzik a zsidó-magyar sorpárhuzam (amely több 17. század végi unitárius prédikációskötetben szerepel), és az Antikrisztus-képzet. Ezáltal a történelem determináltságára és a bűn-büntetés toposzra helyeződik a hangsúly. A kötet többi prédikációja a természeti csapásokra (szárazság, tűz, terményhiány), illetve a Habsburg berendezkedéssel 1716-tól ténylegesen agresszívvá váló ellenreformáció nyomására reagálnak. Ide tartozik az unitáriusok piactéri templomának erőszakos átvétele, a piactéri iskolától való megfosztásuk, illetve politikai visszaszorításuk. Ebben a sanyarú eseményekre reflektáló apokaliptikus keretben jelennek meg a katolikus vallást végletekig elítélő 2–6. prédikációk, középpontjukban az igaz hit, a Szentháromság, a mártíromság és az aposztázia kérdéseivel. A 2., 3. és 4. prédikációk hosszas katolikusokkal polemizáló részletei azonban a református Szőnyi Nagy István *Mártírok koronája* (1675) című munkájából származnak, amelyből Ajtai Kovács fejezetnyi egységeket emel át szó szerint. Az átvételek a hazai puritanizmus mártírképének hasonló történeti szituáción alapuló felekezeti felettségét mutatják. Az unitárius prédikációk azonban apologetikus beszédmódjukkal elkülönülnek Szőnyi Nagy munkájától. Míg a református munkák a felekezet vallási visszaszorulásával párhuzamosan egyre befelé fordulóbbá váltak, addig Ajtai Kovács az igaz hitet lépten nyomon

az unitárius vallással azonosítja és káté-szerűen fejti ki dogmatikai nézeteit. A más felekezetek felé is kommunikálni képes unitáriusok apologetikus beszédmódjának alapjait találjuk meg itt, amelynek tovább élését Dersi Gergely István *Próbakövében* (1715) és *Magyar Diacrisis...*-ében (1717, 1764), Almási Mihály és Szentábrahámi Lombard Mihály kátéjában (1692–1724), egy 1732-es Jézus Krisztus ismeretéről szóló traktátusban, Szentábrahámi Lombard 1787-es *Summa Universale Christianae* című munkájában, illetve a Kénosi-Uzoni-féle *Egyháztörténetben* is nyomon követtem. A felekezetek hittételeit szembesítő unitárius munkák azonban Ajtai Kovácsnál sokkal mérsékeltebb hangnemet ütnek meg, mivel a masszív ellenállás és a felekezeti öntudat nagyfokú taktikai érzékkel párosult, főként a bécsi udvarral való kommunikációban. Ajtai Kovács erős hangvétellű prédikációi mindenképpen árnyalják azt a képet, amelyet az eddigi kutatás a II. Józsefnek és a bécsi udvarnak küldött unitárius emlékiratokra alapozva alakított ki. Eszerint a felekezet az 1716-os eseményeket csupán kilengésként, a katolikus egyház és a katonai vezetők önkényességeként értelmezte. Ajtai Kovács prédikációi azonban az eseményeket egyértelműen az elnyomó, zsarnok katolikus egyház támadásaként értékelik. Emellett fontos, hogy a 18. század második felében keletkezett unitárius Jelenések-kommentárokban a felekezeti polémia visszaszorul, illetve annak hangsúlya a reformátusok irányába tolódik.

A disszertáció utolsó fejezetében ismét a Jelenések magyarázata és az egezetika kerülnek a középpontba. Mindenekelőtt a Jelenések könyvének 18. századi megítéléséről adok képet három, a szakirodalom által eddig nem elemzett és részben ismeretlen munka alapján. Uzoni Fosztó István *Jelentése a Jézus Krisztusnak...* című két kötetes prédikációkban írott kommentárját 1765–66-ban terjesztette a főkonzisztórium elé. Az egyházzal magatartása miatt folyamatosan összetűzésbe kerülő árkosi pap, Derzsi Varga György *A Szent Jánosnak mennyei látásának prédikációk által való magyarázása* című 1776-ban befejezett munkájában pedig Dersi Gergely István félbeszakadt *Diatiposis totius Apocalypseaos, Conciones 59...* magyarázatát egészítette ki további prédikációkkal. Emellett a kimagasló műveltségű héber- és görög-tanár Gejza József (1742-1782) *Nostra cogitationes in Apocalypsim* címmel jegyzett le egy vázlatos töredéket 1771 és 1779 között *Sacrarum Dissertationum...* című kéziratos gyűjteményébe, amelyben a Jel 11,19-ig Josephus Flavius *A zsidó háború* munkája alapján magyarázza a könyvet. Az értelmezési irányok tekintetében a 16. századi, Bogáti Fazakas és Karádi által megosztott kétpólusú szemlélet rajzolódik ki. Míg Derzsi Varga János apostolt tartja a szerzőnek és az Apokalipszis képeiben az egyház világvégéig fennálló állapotát látja, illetve annak morális-allegorikus értelmét adja, addig Uzoni Fosztó és Gejza József a leírtakat a múltban, Jeruzsálem pusztulásakor beteljesülteknek

tekintik, a szerzőt pedig Márk evangélistával azonosítják. Uzoni Fosztó és Derzsi Varga munkájában azonban közös pont, hogy részletesen érvelnek a Jelenések könyvének kánonisága, üdvözítő szerepe és tanulmányozásának szükségessége mellett. Mivel az unitárius egyház elismerte a Jelenések kánonban elfoglalt helyét, így a szerzők legitimáló megfontolásai valószínűleg a hívek és a lelkészek között uralkodó idegenkedés ellen irányultak. Hogy nem az előszavakban megjelenő közhelyről van szó, azt jól érzékelteti, hogy a Jelenések igazolására a reformátusoknál már egy évszázaddal azelőtt sem volt szükség, mint az Szathmári Ötvös István *Titkok jelenése* (1668), Czeglédi István *...Sion vára...* (1675) és Bod Péter *Bibliának históriája* (1745) című munkáiból is kitűnik.

Az Apokalipszissal kapcsolatos 18. századi egezetikai fejleményeket Uzoni Fosztó István prédikációinak elemzésével mutatom be. A szerző jól ismeri a Jelenésekre vonatkozó európai protestáns irodalmat, illetve otthonosan mozog az unitárius hagyományban is. A Palaeologus és Bogáti Fazakas által kialakított értelmezői keret érvkészletét azonban a mérsékelt felvilágosodás újabb eredményeivel tölti meg. Így Márk szerzőségét és a könyv keletkezési idejét Jean Le Clerc egyetemes történetének érveivel, a hugenotta Samuel Bochart *Geographia Sacra seu Phaleg et Chanaan...*-jének térképével, illetve a Kis-Ázsiát is megjárt oxfordi tudós, Thomas Smith hét egyházzól szóló, feliratokat és régészeti eredményeket is közlő útbeszámolója alapján igazolja. Ez utóbbiból *Az ázsiai hét városoknak angliai Smith Tamás papnak itineráriumából... leíratatása* címen magyar kivonatot is készített kommentárja függelékében. Uzoni Fosztó eszmetörténetileg érdekesebb forrásairól jegyzéket is közöltem a hivatkozásai alapján. Hagyománykezelésének illusztris példája, amikor a Jel 1,4 és 1,8 kapcsán a 16. századi unitárius püspök és kiemelkedő egegeta, Enyedi György *Explicationes...*-ében megteremtett értelmezési tradíciót jeleníti meg, ám helyette az idősebb Campegius Vitringa Apokalipszis-kommentárjára hivatkozik, illetve Bochart, Pierre-Daniel Huet és Le Clerc téziseivel támasztja alá az Enyedinél is szereplő megállapításokat. Vitringa munkája kitüntetett szerepet foglal el a források között. Uzoni Fosztó a *sensus litteralis* elsődlegességével, a szöveg keletkezési kontextusára és szerzőjére vonatkozó kritikai történetiséggel, az allegorizálás visszafogottságával és az értelem szerepének hangsúlyozásával Vitringa értelmezői eljárását követi és maga is használja a racionalis-történeti-tipológia módszerét. A Jelenések Uzoni Fosztó szerint Krisztus királyságán túl Isten testi országának papi változásáról és az „*igaz lelki papi országnak felállításáról*” szól. Ennek kapcsán tesz megállapításokat a Zsidókhoz írt levél és a Jelenések szoros kapcsolatáról, illetve közös szerzőjükről, Márkról. Magyarozatának racionalitása abban áll, hogy pontosan meghatározza azt a kontextust, amelyben a Jelenések könyve értelmezhető, és megadja azt a

keretet, amelyben a tipológia alkalmazható. A Palaeologus és Bogáti Fazakas által megkezdett unitárius értelmezési hagyomány történeti vonalaival megegyező megállapításait pedig az újabb bibliafilológiai eredmények receptálásával: az antikváriusi tudomány és a 17. század végi, 18. század eleji történeti-filológiai munkák, illetve a hebraista coccejánus tradíció felhasználásával támasztja alá.

Az eddigi, unitárius egzegetikával foglalkozó kutatással egyetértve azt mondhatjuk, hogy míg az unitáriusok 16. századi megfontolásai az európai fejlemények élvonalába sorolhatóak, a 18. század második felére az egyéni invenció tekintetében valóban jelentős visszaesés történt. Ám a mérsékelt felvilágosodás bibliakritikai eredményeit receptáló erdélyi viszonyok között az antitrinitáriusok még mindig az élvonalban helyezkedtek el.

Az eredmények hasznosítási lehetősége

A dolgozat fontos eredményének tartom, hogy képes volt egy, a Jelenések és Dániel könyvével foglalkozó, több eddig ismeretlen munkát is tartalmazó 16–18. századi unitárius szövegtörzset körülhatárolására. E törzs további kutatásokkal bizonyosan bővíthető – gondolok itt az egyes fejezetekben jelzett kéziratos kötetekre, amelyek nem önálló Apokalipszis-kommentárok. A szövegfeltárások mellett azonban a legfontosabb feladat az elemzett munkák közzététele. Ebben a tekintetben már zajlanak a munkálatok egy válogatott és jegyzetekkel ellátott szöveggyűjtemény összeállításán.

Az értekezés mindvégig figyelemmel kísérte a felekezeten belüli és a hazai, illetve az európai protestáns világban megjelenő szövegek és megfontolások párhuzamait. Ezzel rámutatott az eszmetörténeti jelenségek felekezetközötti kutatásának termékeny voltára. A kora újkori unitárius irodalom vizsgálatakor tehát tekintettel kell lennünk a más felekezetekben megjelenő eredményekre is.

A munkák prédikációs műfajának vizsgálata további kutatási lehetőségeket nyitott a Jelenések könyvének szakavatottságot igénylő magyarázata és a populáris regiszter közötti termékeny feszültség kiaknázására. Ebben nagy szerepet kell kapjanak a munkák végére illesztett tárgymutatók, amelyek a prédikációk gyakorlati hasznát szemléltetik. Ezek alapján a további kutatás feladata feltárni, hogy a Jelenések tudós világban homályosnak vélt passzusai miként adtak választ a mindennapi hitélet gyakorlati kérdéseire.

A közeljövőben a dolgozat eredményeit szeretném könyv formájában is publikálni.

Az értekezés tárgykörében megjelent publikációk

1. *Egy unitárius Jelenések-kommentár kontextusai a 17. században*, Keresztény Magvető, 121(2015)/1, 3–21.
2. *Spira Ferenc históriájának magyar és erdélyi recepciójáról*, Keresztény Magvető, 120(2014)/2, 103–130.
3. *Unitárius prédikációalkotás a 17. század végén: Egy nyilvánosságra szánt iskolai prédikációskötet = Kultúrjav. Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahasznosítva, Fiatalok Konferenciája 2014*, szerk. Bartók Zsófia Ágnes, Fajt Anita et al., Bp., Reciti, 2015 (Arianna Könyvek 9), 197–214.
4. *Apokalipszis és mártíromság az unitáriusoknál: Egy 18. századi unitárius prédikációs kötet tanulságai. = Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15-19. században*, szerk. Fazakas Gergely Tamás et al. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015 (Loci Memoriae Hungaricae, 3), 213–222.